

3. Бахриддинова Б.М. Ўзбекистонда ўқув лугатчилиги: лингвистик асослари, тарихи ва истикболлари: Филол.фан... доктори (DSc) дисс. –Самарканд: 2020, 252-б.
4. Волошина О.А. Речь божественная и человеческая в словаре-тезаурусе Амаракоса // Индоевропейское языкознание и классическая филология. 2016. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rech-bozhestvennaya-i-chelovecheskaya-v-slovare-tezauruse-amarakosa>.
5. Кодиров Т.Ш., Алиев Д.И. Араб тили лексикологияси. العربية لغة علم –Тошкент: 2010, 106-б.
6. Закиров Р.Р., Мингазова Н.Г. Практикум по лексикологии арабского языка / Р.Р.Закиров, Н.Г.Мингазова. –Казань: ТГТУ, 2009. –С. 138.

РЕЗЮМЕ

Макур маколада сўз ва фикрни таъсирчан, тўлиқ ва жозибали ифодалашнинг муҳим воситаси бўлган синоним сўзлар, уларнинг ўрганилиши ҳамда жаҳон тилшунослиги тарихида яратилган синонимик лугатлар ҳақидаги фикрлар баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описаны синонимические слова, являющиеся выразительным полным и привлекательными единицами для выражения слов и идей, а также описывается изучение и взгляды о синонимических словарях, созданных в истории мировой лингвистики.

SUMMARY

This article describes synonymous words, which are an important means of expressive, complete and attractive expression of words and ideas, their study and understanding of synonymous dictionaries created in the history of world linguistics.

O'ZBEK SHEVALARI TARKIBIDAGI ETNOGRAFIJALARNING SOHALARARO BOG'LIQLIGI

O.Nurjanov – assistent o'qituvchi

Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universiteti

Tayanch so'zlar: lison, leksika, sheva, semantik, elat, marosim, dialekt, etnik, arxaizm, etimologiya.

Ключевые слова: язык, лексика, диалект, семантика, ритуал, диалект, этничность, архаизм, этимология.

Key words: language, vocabulary, dialect, semantics, ritual, dialect, ethnicity, archaism, etymology.

Har bir tilning asriy tajribasini o'zida mujassam qilgan ona tilidagi lisoniy boyliklarni asrab qolish, ilmiy tahlil qilish, uni keyingi avlodlarga yetkazish hozirgi fan oldida, xususan, tilshunoslik oldida turgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Mamlakatimizning Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "Xalqning milliy madaniyati va o'ziga xosligini ifoda etuvchi vosita bo'lmish o'zbek tili" [1:19] da mavjud bo'lgan leksik boyliklarni o'rganish hamda lisoniy meros sifatida ilmiy tahlil qilish bugungi kundagi eng dolzarb masalalardan biridir.

Quyi Amudaryo vohasida yashovchi xalqlarning tarixi, madaniyati, tili, urf-odatlar, san'ati va amaliy san'ati ham o'ziga xos xususiyatlariga ega. Shuning uchun ham mana shu yuqorida sanab o'tilgan xalq turmushining qirralari ilmiy va amaliy jihatdan chuqur o'rganishni talab etadi. Buning asosiy sababi bu mintaqa aholisining etnografik xususiyatining o'zgachaligidadir. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, bu yerda mavjud shevalar boshqa o'zbek xalq shevalaridan tubdan farq qiladi. Qadimdan to hozirga qadar olimlar bu vohaning etnotarixiy va lisoniy xususiyatlariga alohida e'tibor berib kelganlar. Hudud shevalarini alohida semantik guruhlariga ajratib o'rganish, etnografik leksikasi qamrovini, ularning keyingi tarixiy jarayonda o'zgarishlarini aniqlash tadqiqotchilar uchun keng imkoniyatlarni ochib berdi.

Barchamizga ma'lumki, Qoraqalpog'iston o'zbeklari hududda turkiy xalqlar - qoraqalpog', qozoq, turkman xalqlari vakillari bilan yondosh yashashadi. Bu esa mazkur hududdagi tiliga turkiy elat va xalqlar tillarining ta'siri katta bo'lishiga olib keladi. Shuningdek, tarixiy manbalarda etnik nomlarni anglatuvchi so'zlar uchraydi. Mazkur so'zlarning ba'zilari o'zbek tilida saqlanib qolgan bo'lsa, boshqa birlari qoraqalpog', qozoq, turkman tillarida saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Bu holat esa mazkur tillar materiallari va ularning ta'siri vositasida til tarixidagi eng qadimgi leksemalarni o'rganishga yordam beradi. Bu, bir tomondan, o'zbek tili lug'at tarkibining unitilayozgan til elementlarini, til tarixidagi noaniq leksik-grammatik hodisalarni o'rganish imkonini beradi. Quyida biz xalq shevalarida keng qo'llaniladigan marosim nomlari, ularga bog'liq xalq maqollari va iboralar, irim-sirimga oid atamalar, eskirgan, tarixiy nomlar borasida alohida to'xtalib o'tmoqchimiz.

1. Kasb-hunar bilan bog'liq marosim nomlari

Kasb-hunar bilan bog'liq marosim nomlari ham shevalarda keng uchraydi. Qaysi kasb egasi bo'lmasin, qandaydir niyatda shu kasbni e'zozlab, nimadir qiladi. Masalan, dehqonchilik kasbi bilan shug'ullanuvchi shaxslar **ақишә чўштә, хасыл тойы /хирман тойы, долды па-**

лав kabi marosimlarni o'tkazish bilan o'z tilidagi marosim leksikasi tarkibiga anchagina dialektizmlarni kiritadi. Bundan tashqari, keyingi davrlarda davlatimiz tomonidan belgilangan kasb bayramlari ham shu kasb egalari orasida marosim sifatida shakllanib, adabiy dialektal xarakterdagi marosim nomlarining shakllanishiga zamin yaratdi.

2. Turli xil bazm va bayramlarni ifodalovchi atamalar

Bunday dialektizmlar ham shevalar leksikasi tarkibida mavjud bo'lib, yerli aholi shevasida mustahkam o'rnatilib qolgan. **Зийәнәт** - ziyofat, qarluq shevalari leksikasida **rän** deb yuritiladi. Navro'z, hayit, yangi yil, mustaqillik bayramlari ham xalq shevalari leksikasida keng qo'llanilib, ularga alohida tayyorgarlik ko'rib, keng miqyosda o'tkaziladi. Shu o'rinda aytib o'tish joizki, ijtimoiy-siyosiy muhitning ta'sirida paydo bo'lgan 1-may, 7-noyabr, 5-dekabr kabi o'sha davr talabiga mos bayram sifatida o'tkaziluvchi marosimlar xalq shevalari leksikasidan batamom o'chib, tarixiy leksik birliklar guruhiga o'tib qoldi.

3. Marosim nomlari bilan bog'liq xalq iborolari va maqollari

Shevalar leksikasi juda rang-barang va boy bo'lib, turli xil marosimlarni ifodalovchi so'zlarni o'z ichiga oladi. So'z ustalari, gapga chechan kishilar - xalq notiqolari tomonidan turli xil marosim ifodalovchi so'zlar, iboralar va xalq maqollari tarkibida ham uchraydi. Masalan, **тойа борсан, той доңыңны гийиң бар** - to'yga borsang, to'yib bor ma'nosida. Hāpsi йаман эйитда өләр - баднафс odamga nisbatan ishlatiladi. Азаға барған өз дәрддини айтъп йеғлар - motam marosimini bildiruvchi ibora, aytilmagan йера барынча, базара бар - aytilmagan yerga borma ma'nosida, садақадан сатын ал - sadaqa borish shartligi ma'nosida, Тойдан кейин хи:нани кейиниң йап - to'ydan keyin to'y uchun qilinadigan ish befoyda ekanligi ma'nosida, тойдан әлдин сыннай чъртма - to'ydan oldin behuda to'y haqida gapirma ma'nosida, иттән болған қурванлықа йапамас - nasl-nasabi betayin, tarbiyasiz odamga nisbatan ishlatiladi. Bu iboralarda to'y, sadaqa, sifatdosh bilan turdosh o'tning birikuvidan paydo bo'lgan aytilmagan her, aza, eyit, qurvanliq kabi so'z va so'z birliklari bevosita marosim nomini ifodalab kelgan.

4. Irim-sirimlar asosida o'tkaziladigan marosim nomlari

Insoniyat ibtidosidan boshlab to hozirgi kungacha nimaningdir yechimini topa olmasa yoki shu narsa oldida o'zining ojizligini sezsa, albatta, unda turli xil irim-sirimlarga nisbatan mayl paydo bo'ladi. O'zi o'ylab topgan irimlardan o'zi taskin topadi. Bu holatni shevalar leksi-

kasida ham ko'rish mumkin: qurbonlik qilish, iftorlik berish, sadaqa berish, nazr qilish kabilar bevosita irim-sirimlarga asoslangan marosimlardir. Qadimdan hozirgacha yetib kelgan **дәрвишана, дорт йолны бәндиргасында борсақ пишырыш** kabilar ham ana shular jumlasidandir. **Ис чыкарыш** marosimi haqida A.Beruniy o'zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida ham aytib o'tgan. Beruniyning guvohlik berishicha, bu odat qadimgi xorazimliklardan qolgan bo'lib, to bizning hozirgi kunimizgacha iste'moldadir.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, etnografizmlar hudud shevalari tarkibida salmoqli o'rin egallaydi. Etnik leksikasiga oid so'zlar inson hayotining deyarli hamma davriga oid leksemalardan tashkil topgan. Ularning ko'pchiligi hozirgi paytda leksik arxazimlar guruhiga kiradi.

Marosim leksikasi, ko'pincha, o'zida davr ruhini aks ettiradi. Shuning uchun ham bu leksikaga kiruvchi so'zlar guruhi tarkibida o'zining sintaktik xususiyatiga ko'ra neologizmlik xususiyatini ko'rsatuvchi leksik birliklar uchraydi.

Etnografizmlar keng tadqiq qilinmaganligi sababli alohida obyekt vazifasini bajarishga zarurat sezadi. Bu leksik qatlamga oid so'zlar inson hayotining barcha davrlaridan tashqari, uning kasb-hunari, madaniy-maishiy turmush tarzi bilan ham aloqador. Ba'zi o'rinlarda marosim leksikasida ijtimoiy-siyosiy buhronlar ta'siri ko'zga tashlanadi. Etnik ruhni ifodalovchi leksika tarkibiga marosimni o'tkazuvchi yoki boshqaruvchi shaxslar nomini ham shartli ravishda kiritish lozim. Bular sirasiga **пейкал, бакавул, тойвашь, катхуда, элатком, шўра, куда, молла, халпа** kabi alohida vazifa bajaruvchilarni kiritish mumkin. **Пейкал** - to'y, ma'rakaga aytuvchi shaxs, **бакавул** - bevosita to'yning ma'lum bir tomoniga javob beruvchi shaxs, **тойвашь** - to'yni boshqaruvchi shaxs, **катхуда** - to'y va ma'rakalarda maslahat beruvchi va ish buyuruvchi shaxs, **элатком** - mahalla faollarining boshlig'i yoki a'zosi, **шўра** - fuqarolar yig'ini raisi, **куда** - nikoh to'ylarida oldi-berdining o'rtasida turib, boshqaruvchi shaxs, **молла** - to'y, ma'rakalarda fотиha o'quvchi diniy ulamo, **халпа** - motam marosimlarida ayollarga pand-nasihah qiluvchi ayol.

Bu nomlarni etnografik-leksik xususiyatiga ko'ra etnografik dialektizmlar guruhiga ham kiritish mumkin.

Marosim nomlari leksikasini tarixiy-sinxronik belgilari-ga ko'ra quyidagi guruhlariga ham ajratish mumkin:

1. Turg'un, ya'ni tarixiy-an'anaviy nomlar. Tarixiy-an'anaviy nomlarni ifodalovchi leksika tarkibiga qadimdan shakllanib, to hozirgi kungacha shevalar leksikasida faol istifoda etilib kelayotgan birliklar mansub: **той** - biror xursandchilik sababli o'tkaziladigan marosim nomi, **аза** - biror kishining vafoti munosabati bilan o'tkaziladigan marosim nomi, **бешьк той** - insonning yoshi bilan bog'liq to'y marosimi nomi, **Наврўз** - umumxalq sayli nomi, **ис чикарыш** - ins-jinslarni quvish uchun o'tkaziladigan marosim.

5. Eskirgan, ya'ni tarixiy nomlar

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. -T.: "O'zbekiston" 1999. 19-b
2. Tolstov S.P Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. -Toshkent: "Fan", 1964, 140-b
3. Beruniy A. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. -Toshkent: "Fan", 1968, 281-b.

Ushbu maqolada Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari tarkibidagi etnografizmlarning sohalararo bog'liqligi, rang-barangligi, etimologik-semantik tabiati, derivativ asoslari o'rganilgan. Xususan, kasb-hunar bilan bog'liq marosim nomlari, turli xil bazm va bayramlarni ifodalovchi atamalar, marosim nomlari bilan bog'liq xalq iboralari va maqollari, irim-sirimlaru asosida o'tkaziladigan marosim nomlariga, eskirgan, ya'ni tarixiy nomlarga alohida e'tibor qaratilgan.

В статье описывается межотраслевая взаимозависимость, разнообразие, этимологическая и семантическая природа узбекских диалектов в Каракалпакстане с точки зрения их производных основ. В частности, особое внимание уделяется названиям церемоний, связанных с профессией, терминам, используемым для описания различных торжеств и праздников, народным поговоркам и пословицам, связанным с названиями церемоний, церемониальным названиям, основанным на мифах, устаревшим, т.е. историческим названиям.

This article describes the inter-disciplinary interdependence, diversity, etymological and semantic nature of the Uzbek dialects in Karakalpakstan in terms of their derivative bases. In particular, special attention is paid to the names of ceremonies associated with the profession, the terms used to describe various celebrations and holidays, folk sayings and proverbs associated with the names of ceremonies, ceremonial names based on myths, archaism, historical names.

Қурванлық - qurbon hayiti kunlarida jonlik so'yib o'tkaziladigan marosim. Bu marosim hozirgi kungacha faol iste'molda bo'lib, ayni paytda kam qo'llanib, nafaol leksika tarkibiga o'tib qolgan. **Пейшанбалик** - hozirgi paytda bu marosim ham nafaol leksika guruhiga kiradi. Lekin ayrim hududlarda hozir ham har haftaning payshanba kuni o'tkaziladi.

6. Zamonaviy nomlar

Bular tarkibiga insonning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotida yuz bergan tarixiy voqealar natijasida paydo bo'lgan tadbirlarni ifodalovchi leksik birliklar kiradi: **mus-taqillik bayrami, хирман тойы, долды палав, ақишә чўштъ, лай қойдъ** kabi. Bu nomlar shevalar leksikasida neologizm sifatida keyingi paytlarda paydo bo'lgan hodisalardir.

Umuman, marosim leksikasi ma'lum bir ma'noda etnografik leksika bilan chambarchas bog'liq bo'lsa-da, obyekt jihatdan undan doirasi tordir. Etnografik leksika qay darajada boshqa sohalar bilan bog'liq bo'lsa, marosim leksikasi ham ma'lum ma'noda shu sohalariga aloqador bo'ladi.

Xorazmda imorat qurilishi bilan bog'liq so'zlar tarkibida ancha miqdorda etnografik dialektizmlar uchraydi. Shu o'rinda professor S.P.Tolstov yozadi: ".....devorni xaxdan saqlab qolish uchun qamishdan unumli foydalanilgan bo'lib, Jetiosor xarobalari va VII-XVIII asrlarga mansub Jonchiqal'a materiallari bu usulning binokorlikda qadimdan mavjudligini to'la tasdiqlaydi [2:140].

Xorazm vohasida imorat qurilishini boshlashdan oldin qo'ni-qo'shni, qarindosh-urug'lar hasharga aytilib, bu odat marosim sifatida alohida taom pishirilib nishonlanadi, xalq shevalarida u **жайнөмәк** deb yuritiladi. Paxsa devorning ma'lum qismi bitgan kuni yana kichik marosim uyushtirilib, shevalar leksikasida **qor bitti** deb nomlanadi. Imorat ma'lum balandlikka yetgan kuni yog'ochdan deraza va eshiklar tepasiga ustun qo'yilishi munosabati bilan kichik marosim o'tkaziladi va xalq tilida **чархавик қойдъ** deb ataladi. Xalqning ko'pgina marosimlari haqida Abu Rayhon Beruniy ham ancha-muncha ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Beruniyning yozishicha, xorazimliklar hayit kunlarida bug'lanadigan hamda tutatiladigan dorilar ishlatadilar, jinlar va arvohlarni daf etish uchun is chiqarib, ovqatlar pishiradilar [3:281]. Bu odat hozir ham saqlangan bo'lib, hayit marosimi kunlaridan boshqa, ya'ni yangi uyga ko'chib o'tishda ham qo'ni-qo'shnilarni chaqirib, ijro qilinadi, pishirilgan taom, ya'ni bo'g'irsoq boshqa qo'shnilarga taqatiladi. Xalq shevalarida bu marosim **ис чикарыш** deb yuritiladi.

Umuman, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari tarkibidagi etnografizmlar o'zining sohalararo bog'liqligi, rang-barangligi, etimologik-semantik tabiati, derivativ asoslari nuqtai nazaridan maxsus o'rganishni talab etadi. Bu hol xalq tarixi va etnografiyasi uchun ham qimmatlidir.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY